

**EGY HADIFOGOLY-ANTROPOLÓGUS TANÁR:
DÚS FERENC (1888–1945)**

Kovács László¹ és Tatyjana Mihajlovna Rejsz²

¹MTA Régészeti Intézete, Budapest,

²A V. F. Vojno-Jaszenyeckijről elnevezett Krasnojarszki Állami Orvosi Akadémia
Integratív Antropológiai Laboratóriuma Paleoantropológiai Osztálya,
Krasnojarszk, Oroszország

Kovács L., Reis, T.M.: *A Hungarian physical anthropologist as a prisoner of war then teacher: Ferenc Dús (1888–1945).* Ferenc Dús was born in Szeged in 1888, and began to work in 1911 as a teacher of geography and natural history and to compile his doctoral dissertation under the supervision of Aurél Török, professor of anthropology. In 1915, he was taken prisoner of war and lived for 6 years in the P. W. camp of Krasnojarsk (Siberia). From October 1920 up to January 1922, he worked as a physical anthropologist at the Krasnojarsk Museum, classified the physical anthropological collection for the first time and wrote manuscripts of three articles (Dús 1921a–c). In 1921, he took part in the expedition to the Katanga colony (in the mouth of Podkamennaja Tunguska/Stony Tunguska into the Yenissei) and made physico-anthropological examinations of 55 Kets people from the region of Podkamennaja Tunguska and 10 Evenks people from that of Sym (Aksjanova and Reis 1999). In 1922, he returned with his Russian wife to Hungary and began to work as a teacher in the higher elementary boy school at Gyáli street, where he became headmaster between 1931–36. After 1936, he was nominated to superintendent of studies. He wrote a botanical and zoological textbook (Szilády and Dús 1926a, b), many pedagogical and educational articles and made an educational film (Dús 1936a). After his return to Hungary, he published two articles on physical anthropology (Dús 1923a, b; *Allodiatoris* 1958, 94, 110).

Keywords: Ferenc Dús; Physical anthropologist in Krasnojarsk; Teacher in Hungary; Kets; Evenks.

Bevezetés

Dús Ferenc „felfedezésének” előzménye

Miután a teljes csóddal zárult szibériai Petőfi-kutatás történetét összefoglaló monográfiám (Kovács 2003) az ellenérdekelt tábor részéről nem tudományos minőségű értékelést kapott (Kiszely 2003), a későbbiekben is érdeklődéssel kísértem a további megnyilatkozásaikat. Ezért figyeltem fel évekkal később arra, hogy a „vezető” antropológus felesége, Hankó Ildikó egy újabb valótlan állításokra épült eikkel: a krasnojarszki hadifogoly-temetőben elhantolt költő, Gyóni Géza (1884. június 25–1917. június 25.) maradványai exhumálásának és hazaszállításának még megvalósíthatónak sugallt ötletével állt elő (Hankó 2006). A pamfletnek a barguzini ügyet is érintő néhány gondolata azonnal felkeltette a gyanakvásomat, ugyanis Hankó egyebek között a szibériai legendahamisító Svigel Ferencre is hivatkozott, másrészt valótlanul tűnő módon (Kovács 2003, 70: 292. jegyzet) azt állította, hogy 1989-ben a Szibériába utazó barguzini expedíciók egy kis kitérőt téve felkeresték a költőt még eredeti állapotában fennmaradt sírját (Kovács 2008, 130–133). Hankó állításainak tisztázására elhatároztam a téma

részletes feldolgozását, aminek eredményeként megjelent a teljességgel alaptalan ötlet végleges elutasítását megfogalmazó tanulmányom (Kovács 2008).

Munkám némi szakirodalom s főleg újságcikkek sokszor ellentmondó adataira épült, s annak ellenére, hogy egyértelmű végkövetkeztetéssel zárult, szükségét éreztem, hogy a Gyóni-sírhely ügyében a jelenlegi krasznnojarszki helyzettel is megismerkedjem. Miután semmiféle kikeresgéltnet internet-kapcsolatra nem kaptam választ, egy moszkvai régész kollégám, Igor Leonyidovics Kizlaszov segítségét kértem, akinek közreműködésével 2006. áprilisa és decembere között szagatott levélváltásba kerültem Nyikolaj Polikarpovics Makarov helybéli régésszel. Kérdéseimre azonban végül ő sem válaszolt, hanem az év végén átadta levelezésünket Tatyjana Mihajlovna Rejsz történeti antropológusnak, abból a megfontolásból, hogy ő éppen egy magyar témával bajlódik, tehát talán tud nekem segíteni.

Anyag és módszer

Ez a magyar téma a krasznnojarszki múzeum embertani gyűjteménye első antropológus specialistájának, ismeretei szerint a magyar hadifogoly „François Dus”-nak a személye volt, akinek az 1997-ben megtalált kézíratos vizsgálati eredményei alapján az ottani munkásságáról T. M. Rejsz előadást is tartott (Akszjanova és Rejsz 1999, I. Függelék), s most már az életéről is szeretett volna többet megtudni. A kérésére itthon megkezdett adatgyűjtésem eredményein felbuzdulva elhatároztuk, hogy közös cikket írunk Dúsról úgy, hogy ő megküldi nekem a rendelkezésére álló összes orosz dokumentumot, amelyet én fogok lefordítva és a magyar anyaggal egyesítve életrajzi ismertetővé fogalmazni. Amikor pedig e tanulmány már csaknem teljesen elkészült, egy belőle ismeretterjesztő s egyben figyelemfelhívó cíllal írott cikkemre (Kovács 2009-1) azonnal jelentkezett unokaöccse, Dús Ferenc Gizella nevű húgának fia, Telbisz Ferenc fizikus–informatikus (1932–), és személyes adatokkal egészítette ki a szakirodalomból, illetve a hivatalos iratokból nyert ismereteinket (Telbisz 2009, Kovács 2009-2). További krasznnojarszki dokumentumokat Vándor Anna kutató szívességének köszönhettem (Vándor 2009).

Eredmények

Dús Ferenc 1888. január 12-én született Szegeden (Dús-karton), apja Dús Ferenc Dávid, anyja Nagy Anna volt (Gulyás 1944, 384). A tízgyermekes családban 3–3 fiú és leány élte meg a felnőttkort, s mindegyikük tanítói–tanári hivatást választott. A család a könyvelő apa munkahelyeit követte, ezért Ferenc is több elemi és középiskolába, egyebek között a budapesti piarista gimnáziumba is járt (Telbisz 2009). Felsőfokú tudományos képzést természettrajz–földrajz szakon a budapesti Királyi Magyar Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán 1906–1909 között kapott (KMT Almanach 1906, 218; 1907, 222; 1908, 226; 1909, 236), de a végbizonyítványát nem sikerült megtalálnom. Emellett a Középiszkolai Tanárvizsgáló Bizottság előtt 1907. május 13-án alapvizsgát tett magyarból és természettrajzból jó, földrajzból dicséretes, német fordításból megfelelő eredménnyel, szakvizsgája 1909. május 18-án történt földrajzból és természettrajzból jó minősítéssel, a pedagógiai vizsgájára pedig 1911. december 4-én került sor filozófiából és pedagógiából egyaránt jó eredménnyel, s ezzel természettrajz–földrajz szakos középiskolai tanári diplomát is szerzett (ELTE-L; Dús-karton). A német mellett franciául is tanult, ennek majd Krasznnojarszokban vette igazán hasznát. Még 1911-ben Budapest székesfőváros

szolgálatába lépett (Gulyás 1944, 384), talán egyenesen a Szent István Gimnáziumba, de csak annyit tudunk biztosan, hogy ott az 1913/14-es tanévben földrajzot oktatott (Szt. István 2007), közben pedig Török Aurél professzor (1842–1912) mellett dolgozott a budapesti egyetem antropológiai intézetében, ahol a fenn nem maradt témájú disszertációját készítette elő (KTÁL-A, 51: jk. №. 29/1920. okt. 18., uo. 54: №. 31/1920. nov. 9.; KTÁL-C, 19: lev. /1921. márc. 17.). Csillagászati érdeklődését jelzi, hogy ez időben Ógyallán is gyakornok volt, ismerősei a családi hagyomány szerint „asztrogeantropológus”-nak titulálták (Telbisz 2009). A világháború előtti hazai tevékenységét megnevező, fentebb idézett magyar és orosz levéltári adatok, továbbá az utóbbiakban használt, s az apja nevére is utaló oroszos Franc Francevics Dus névalak kétségtelenné teszi, hogy e dokumentumokban egy és ugyanazon személyről volt szó.

Dús Ferenc egyetemista korában Sík Sándor baráti köréhez tartozott, s közreműködött a magyar cserkészlet megszervezésében. 1909-ben tagja volt a Zászlónk által szervezett 14 tagú „bizalmas baráti körből” verbuválódott, s csak baráti ragadványneveiken említett csapatnak, amelynek közöletlen névlistáját is csupán Sík Sándor visszaemlékezései (Sík 1960–61), valamint Ferencz Mária és Telbisz Ferenc segítségével lehetett nagyjából rekonstruálni. A csapat július 4–16. között 300 km-es tutajtúrát tett a Vág folyó hosszán Kralovántól Komáromig (Háromszáz 1909–10, Háromszáz 1910–11), s ezt az utazást majd 6 tutajon 104 cserkész az 1913. július 5–21. közötti híressé vált vági tutajozáson ismételte meg (Izsóf 1913–14, Radványi 1913–14). Dús ekkor lépett a Regnum Marianum alapította országos terjesztésű katolikus diáklap, a Zászlónk szerzői közé is (Dús 1909–10), ahol később gyakran jelentkezett természettudományos, pontosabban csillagászati, földrajzi és biológiai tárgyú ismeretterjesztő cikkeivel. Munkáinak a Zászlónkban (Dús 1911–12a-d, 1912–13a-c, 1913–14a-b) és az Élet c. hetilapban (Dús 1912a-b) frott sorozatát az első világháború kitörése szakította meg, mert az 1914. július 28-i behívóját követően az Osztrák–Magyar Monarchia przemysli „végvárába” került, mint a 8. honvéd gyalogezred tartalékos hadnagya (udosztoverenyije 1919). Az erődítményt nyolchónapos hősi védelem után 1915. március 22-én foglalták el az oroszok, s az életben maradottakat szibériai hadifogolytáborokba hurcolták. Dús – a Gyóni testvérek sorsával egyezően – közvetlenül a krasznojarszki hadifogolytáborba került, ahová május 1-vel jegyezték be (udosztoverenyije 1920-2). Maga fogalmazott úgy, hogy „a reánk nézve oly szomorú világesemények forгатaga sodort középső Szibériába, ahol mint a krasznojarszki hadifogolytábor rabja éltem a keserű hontalanság szomorú éveit. Rabságom hatodik esztendeje nyitotta meg előttem a hadifogolytábor kapuit.” (Dús 1923b, 22; Dús-karton.) Ismeretes, hogy a táborok szigorúan elzárt rendje a 1917. februári, majd októberi forradalmat követően egyre inkább felbomlott, a foglyok fokozatosan önellátásra kényszerültek (Botka 1985, 6–7), Dús azonban csak 1919. végén tudott némileg (?) függetlenné válni: egy 1919. november 1-én keltezett igazolvány (udosztoverenyije 1919) tanúsága szerint ebben az időben a Jenyiszeji Kormányzósági zemsztvo hivatalban dolgozott, egy 1920. március 15-én kiállított igazolvány (udosztoverenyie 1920-1) pedig azt tanúsította, hogy ekkor a Kormányzósági Forradalmi Bizottság népművelési részlegének taneszköz- és játékműhelyében tevékenykedett Tóth József (Tot Joszif) és Zselvtvaj Sándor (Zselvtvaj Alekszandr) hadifogolytársaival együtt. Fennmaradt a külföldi állampolgárok részére rendszeresített, 1920. április 15-től kezdődően egy évig érvényes engedélye is (bilet 1920), amely Oroszországon belüli tartózkodást, illetve átköltözést biztosított. Talán ennek birtokában kísérelte meg a hazaszökést, ami sikertelenné bizonyult, s ezt követően fokozottan megfigyelték és

folytonosan megtorlással fenyegették. Mégis miután – talán a fentiekén kívül is – néhány hónapig fizikai munkát végzett (Dús 1923, 22–23), eközben vagy már korábban is, kapcsolatot kereshetett a helyi Jenyiszejvidéki Területi Múzeummal (Музей Приjenyiszejszkogo Kraja), mert 1920. október 18-tól ideiglenesen oda vezényelték munkára: általában a múzeumban adódó antropológiai feladatok elvégzésére, konkrétan pedig a koponyagyűjtemény rendezésére (KTÁL-A, 51: jk. N°. 29/1920. okt. 18.). A múzeum az 1857–65 között épült városi vásárcsarnok – ma a Krasznójarszki Kerület Állami Levéltára (1. kép) – első emeletének nyugati részén működött 1904 és 1929 között, 1920-tól pedig a Jenyiszejvidéki Központi Területi Könyvtár társaságában, s csak 1929-ben költözött át a jelenleg is használt, óegyiptomi homlokzatú épületbe. Dús csak az elsőként említett épületben dolgozhatott, ugyanis bár a mai múzeumot már 1913-ban elkezdték építeni, a világháborúban kaszárnyává alakították, 1920-ban pedig hadikórház lett, s még ebben az évben egy fertőtlenítő kénezés közben leégett. Csak 1927-ben fogtak az újjáépítéséhez és 1931-ben készült el, tehát Dúsnak itt nem lehetett munkahelye.

1. kép: A Krasznójarszki Kerület Állami Levéltára, korábban a krasznójarszki vásárcsarnok (épült 1857–65 között). Emeletén volt 1904–29. között a Jenyiszejvidéki Területi Múzeum.

Dúst a múzeumban olyan kitüntető szívességgel fogadták (Dús 1923, 23), s emiatt annyira jól érezte magát, hogy már november 9-én kérelemmel fordult a múzeum vezetőségéhez, a bizonyára egzisztenciálisan is előnyösebb tudományos munkatársi kinevezéséért, amit Arkagyij Jakovlevics Tugarinov (1880–1948) igazgató – később professzor, a biológiai tudomány doktora, neves ornitológus, botanikus, régész, etnográfus, helytörténész, akit a Munka Vörös Zászlórendjével, sőt a 2. világháborúban még a „Leningrád védelméért” emlékéremmel is kitüntettek (Makarov 2008) – november 16-i hatállyal támogatólag terjesztett a főhatósága elé, jelezvén, hogy a ritka szakértőre a múzeumnak nagy szüksége van (KTÁL-A, 54: jk. N°. 31/1920. nov. 9.). Immár tudományos munkatársként december 29-én megbízást kapott az antropológiai (al)osztály szervezetének kidolgozására (KTÁL-A, 63: jk. N°. 39/1920. dec. 29.). Rendszeresen részt vett a múzeumi szakmai kollégium (kollegija) ülésein, amit „jelenléti ív” (KTÁL-B, 12: jk. N°. 41/1921. jan. 10.), sőt fénykép (2. kép) is bizonyít.

2. kép: A múzeumi kollégium/tudományos tanács ülése 1920 őszén (?).

Az ismert személyek balról jobbra: hátul áll: 2: Alekszandr Leonyidovics Javorszkij botanikus (1889–1977), 3: Gero von Merhart régész (1886–1959), 4: Dús Ferenc antropológus (1888–1945), elől ül: 1: Arkagyij Jakovlevics Tugarinov botanikus (1880–1948), igazgató, 2: Georgij Petrovics Szosznovszkij régész (1889–1941), 4: Marija Vaszil'jevna Krasznoszenova néprajzos (1871–1942). N. P. Makarov küldeménye (KKM).

Saját visszaemlékezése szerint, ekkor a Minuszinszk-vidéki bronzkori kurgánok embertani anyagával és néhány újkőkori antropológiai lelettel foglalkozott (vö. Dús 1923a), de valójában a Jenyiszeji kormányzóságban, főként a folyó alsó és középső folyása mentén élő emberfajta valamelyikének megismerésére vágyott, mert attól tartott, hogy némelyikük még azelőtt kihalt, „mielőtt rendszeres antropológiai vizsgálat tárgya lett volna” (Dús 1923b, 23). Valamikor sikerült kiszabadulnia a tábor nyomasztó légköréből is (alfavitnűj szpizok 1920; a folyamatról: Vdovin és mtsai 2008?), mert olyan feljegyzés is maradt, hogy a Gosztyinszkaja ulica 88-ban lakott, bár időközönként később is ellenőrzésre kellett jelentkeznie. Természetesen a táboron kívül ismerkedhetett meg Jelizaveta Nyikolszkajával, egy helybéli pópa leányával, akivel Krasznajarszkban polgári házasságot kötött (Telbisz 2009).

A terepen történő antropológiai vizsgálatokra vonatkozó óhaja váratlan gyorsasággal teljesülni látszott, mert már a január 17-i kollégiumi ülésükön megtárgyalták a Turuhanszkij területre (kraj), pontosabban a Köves-/Középső-Tunguzka vagy Katanga (Podkamennaja/Szrednyjaja Tunguzka vagy Katanga) folyó vidékére vezetendő komplex expedíció terveit, amelybe Düst antropológiai anyaggyűjtéssel delegálták (KTÁL-B, 12: jk. N°. 42/1921. jan. 17.). Az expedíció két csoportra oszlott. A nagyobbik csoport, amely botanikus, geológus, ornitológus, preparátor, topográfus, etnográfus-segéd, vadász tagokból és a kormányzósági statisztikai hivatal munkatársából állt, április 9-én indult el a transzszibériai vasúton az Angarához vezető út elágazásáig, Tajsetig, onnan pedig északra Sitkinóig lovon, majd pedig lovas szánokkal Dvorecig, s e 366 km-es út végén átkeltek a még befagyott Angarán, s a folyó jobb partján szánkáltak keletre még 180 km-t Panovo faluig. Itt ismét északra fordultak, s újabb 150 km megtételével április 27-én érték el a Katanga menti Panovo téliszállást (zimov'je). Mivel a lassan jégmentessé vált Katangán

akartak tovább hajózni, ekkor tutajépítésre kényszerültek, ugyanis még Krasznojarszkban nem sikerült egy nagyobb építményes kereskedelmi csónak (ilimka) készítéséhez szükséges szkegeket beszerezniök. Egy bő hónapnyi felkészülés után, június 13-án kezdtek meg az 1200 km hosszúságú tutajozást a folyónak a Jenyiszejbe való torkolatánál lévő, ugyancsak Katanga nevű régi orosz halásztelepig, ahol az expedíciót támogató kormányzósági szövetkezetek kereskedelmi ügynöksége (faktorija) működött. Augusztus 2-án, az érkezés előestéjén, amikor evezéssel is siettették a tutajt, megjelent előttük – az alább ismertetett külön utat tett – Dús és Karatanov ladikja, s a két expedíció legénysége találkozott (Dús 1923b, 23–24; Tugarinov 1924, 28). A nagy expedíció, amely a Pervenec gőzhajón augusztus 25-én érkezett vissza Krasznojarszkba, eredményes volt: elkészítette Katanga I verszta (1,0668 km) méretarányú térképét, anyagot gyűjtött az orosz–evenki/tunguz szótárhoz, de feljegyezte az orosz lakosság dalait és rigmusait is, továbbá növény- és állat-, valamint paleontológiai, geológiai, néprajzi és régészeti gyűjteményt állított össze (Tugarinov 1924; Javorskij és Makarov 1989, 37).

A vezetőként Dusból, s mellette Dmitrij Innokentyjevics Karatanov festőből (1874–1952) – aki elsőként kapta meg a szibériai festőművészek közül az RSzFSzR érdemes művésze megtisztelő címet (Karatanov 2005) – álló kisebbik csoport indulását eleve a nyárra tervezték, s egy hidrográfiai expedíció gőzös uszályával (barzsa) szándékozták őket a Katanga telepig szállítani, ahol lakhattak is, és az ügyleteit intéző jóval több nem-orosz (inorodci) látogatóval találkozhattak, mint véletlenszerűen az első csoport utazása idején és váltakozó helyszínein. Másrészt az is előnyösnek tűnt, hogy egy-egy többször látott látogatónak a mérésekkel szembeni ellenszenvé talán csökkenni fog, s így Dús valószínűleg eredményesebben dolgozhat. Miután még az orosz nyelvel nehézségei voltak (KTÁL-B, 10: jk. N°. 47/1921. febr. 4.), a franciául beszélő Karatanov alkalmi tolmácsként ki is segíthette. Karatanov valószínűleg az édesanyjától vagy az ő ösztönzésére tanult franciául, akit az 1863–64. évi oroszellenes lengyel felkelésben részt vett anyjával, tehát a művész nagymamájával együtt száműztek Szibériába. A festőnek egyébként az volt az expedíciós feladata, hogy a nem-oroszok díszítményeit, életképeit, jeleneteit, valamint a tájat örökítse meg (KTÁL-B, 18: jk. N°. 52/1921. ápr. 6.).

Jellemzően a korabeli orosz viszonyokra, a múzeum minden igyekezete ellenére csak igen szegényes felszerelést tudott saját és hatósági támogatásból az utazóknak biztosítani: csizmát és kölesön rövid katonai bekecset, továbbá fejenként 5 pud (80 kg) fekete rozslisztet, ami a korpa kiszitálása után kétharmadára csökkent, 2 kis tábla préselt teát, 1 gyertyát, néhány doboz gyufát, 1 font (409 g) mahorkát, azaz dohányszárból és levéltörmelékéből készült pipadohányt. Dús a méréseihez a múzeumtól egy tolokás körzöt (tolómércét), egy Mathieu-féle szélességmérőt (azaz tapintókörzöt), egy kétméteres mérőszalagot, egy 6 × 9-es fényképezőgépet és néhány tekercs filmet kapott, Kleiszner Sándor erdőmérnök, hadifogoly bajtársa pedig egy magasságmérőt készített számára, ami állványtalpból, függőleges mércéből és csúsztatható vízszintes karból állt. A talpraesett Dús egyébként kis házipatikát is beszerzett egy kémiai laboratóriumban dolgozó hadifogoly tanártársától, mert jól tudta, hogy ennek nemcsak emberbaráti szerepe lehet, hanem segíthet a mérendő személyek bizalmának és jóindulatának megnyerésében is. A felszerelés egy sátorponyvával, egy négy személy és podgyásza befogadására alkalmas, vitorlás halászcsonakkal és egy nyírfakéregből készült evenki (Dúsnál tunguz) lélekvesztővel egészült ki (Dús 1923b, 25–27).

Dús felkészülése mégsem ment simán, mert a kormányzósági különleges bizottság (gub. csek) szigorúan ellenőrizte az expedíciós csoportok tagjait, nem lévén közöttük

egyetlen kommunista sem. Az első csoportból a múzeum igazoló jelentése ellenére a regisztráció elmulasztásának ürügyével ideiglenesen kitiltották az egykori fehér katonatiszt geológust, a másodikból pedig Dúst azzal az indokkal, hogy „mint túszként ellenőrzött hadifogoly magyar tiszt..., a város területét el nem hagyhatja”. A múzeum közbenjárási kísérletét kétszer is elutasították, s az engedélyt végül csak azért kaphatta meg, mert A. J. Tugarinov, a múzeum – egyébként kifejezetten jóindulatú (vö. Dús búcsúlevele alább) – igazgatója távollétében, egy kollégiumi ülésen a bátor igazgatóhelyettes, Vszevolod Afanaszjevics Szmirnov olyan eredményesen gúnyolta ki ezt a tudományellenes eljárást, hogy megnyerte a jelenlévő főhatósági ellenőr támogatását (Dús 1923b, 26). Egyébként a főhatóság (Jenyiszejszkij Gubotnarobraz) időnként jelentést kért a múzeumi alkalmazottak munkavégzéséről, s egy ilyen alkalommal Dúst antropológus szakértőként bemutatva, utaltak a kéziratos munkáira (Dús 1921a–c), a múzeum antropológiai gyűjteményében végzett koponyaméréseire, a Szergej Mihajlovics Szergejev régész (1879–1947) által gyűjtött anyag leírásának előkészítésére (vö. Dús 1923a), valamint a tervezett nyári expedícióra (KTÁL-C, 19: lev. /1921. márc. 17.). Később ugyanez a főhatóság a múzeumban lévő idegen nyelvű művek oroszra fordítására engedélyezett keretet, s ezek között Dús régészeti és antropológiai munkáit is megemlétték (GAKK 795, 1. 5: jk. N°. 60/1921. június 5.), amelyek a fentebb említett francia nyelvű cikkek lehetnek.

Dús és Karatanov megkésve, július 7-én indult el a hidrográfiai expedíció Suja gőzös vontatta uszályán, de már a kétnapi távolságban lévő Jenyiszejszkben hatnapos várakozásra kényszerült, s ezalatt a helyi múzeum koponyagyűjteményében végzett méréseket. 15-én indult tovább és 17-én érkezett meg a katangai szövethatárra telepre, ahol meglepetésére mindössze egyetlen ket (Dúsnál jenyiszeji osztják) kúpos sátor (csum) talált. Magyar nyelvű beszámolója (Dús 1923b, 28) ezzel az eseménnyel ért váratlan véget, ezért az összes további oroszországi adat már kizárólag a krasznojarszki dokumentumokból való.

Az expedícióról október 28-án érkezett vissza (KTÁL-C, 99), s a kollégium november 6-i ülésének tárgya már az ő beszámolója volt. Dús elmondta, hogy a Katangába érkezését követően, mérési alanyok felkutatására, a későbbiekben a Jenyiszejen folyásirányban négy kisebb utat tett, és egy hosszabbat csaknem Szumarokov faluig, egy következő pedig a folyón felfelé, így lehetővé vált, hogy hat ket sátor lakóin is méréseket végezhesen. Egy további útja a Jenyiszejen ismét lefelé Vernye-Imbatszkoje faluig vezetett volna, de ezt elhalaszthatta, mert egy hónap múlva a Jenyiszej délebbi, bal oldali mellékvízei, a Dubcsesz és Szim folyók vidékéről evenkik érkeztek a telepre, akiket itt könnyebben vizsgálhatott, mint a hagyományosan jóval északabbra lakó törzsrokonait. Végezetül a nyári expedíció eredményeként a paleo-szibériai nyelvcsaládba tartozó 50 ket férfit és 4 nőt, valamint a mandzsú-tunguz nyelvcsaládba sorolt 1 evenki férfit és 9 nőt sikerült megmérnie, s amikor a kollégiumi beszámolóját tartotta, még csak az 50 ket férfi magassági és koponyamérési adatairól tudott beszámolni. Mérési eredményeit az alábbi két táblázatban összesítette (1–2. táblázat).

Beszámolójában a 2. táblázathoz Dús azt jegyezte meg, hogy a ketek tehát subbrachycephalok. Kutatási eredményeinek összefoglalását a múzeumigazgató is megemlétték az expedíció munkájáról 1923 márciusában elkészített előzetes publikációjában (Tugarinov 1924, 31).

1. táblázat. 50 ket férfi testmagassága.*
Table 1. Body height classes of 50 ket males.*

Testmagasság kategória – Body height classes	n	%
Magas		
A közepesnél magasabb	2	4
A közepesnél alacsonyabb	20	40
Alacsony	28	56
Maximális magasság: 1683 mm		
Minimális magasság: 1493 mm		
Átlag magasság (M): 1588 mm		

*Az orosz eredeti alapján – Based on the original version in Russian

2. táblázat. 50 ket férfi fejfelzője.*
Table 2. Cephalic index classes of 50 ket males.*

Fejfelző – Cephalic index	n	%
Ultrabrachycephal (90,00> cm)		
Hiperbrachycephal (83,34–85,00 cm)	12	24
Brachycephal (83,34–85,00 cm)	11	22
Subbrachycephal (80,00–83,33 cm)	19	38
Mesocephal (77,78–80,00 cm)	6	12
Subdolichocephal (75,00–77,77 cm)	2	4
Dolichocephal (<75,00 cm)	0	0
Maximum: 88,13		
Minimum: 76,83		
Átlag (M): 82,76		

*Az orosz eredeti alapján – Based on the original version in Russian

Dús jelentésének folytatásából kiderült, hogy összehasonlító anyagként az evenkik mérési eredményeinek feldolgozását tervezte. Itt azt is leírta, hogy recens csontanyagot azért nem sikerült gyűjtenie, mert a ketek vagy az oroszokkal közös temetőbe temetkeztek, vagy magányos sírokba a lakhelyeik közelében, ezért ásatást kezdeményezni egyik temetkezési helyen sem lett volna tanácsos. A jelentés azzal fejeződik be, hogy a nem-oroszok között sok a különféle betegség, különösen a szembaj, főként a trachoma és a kötőhártyagyulladás gyakori, ezért nagyon kívánatos lenne orvost küldeni hozzájuk. A kollégium előtt elmondott beszámolóját azzal a meglepő, a fennmaradt iratanyagban minden előzmény nélküli bejelentéssel zárta, hogy akár feldolgozottan, akár anélkül, a múzeumban kell hagynia az összegyűjtött anyagát (l. Függelék), amennyiben dolgavégezetlenül fog hazautazni Krasznojarszkból Magyarországra (KTÁL-B: ?; jk. N° 72/1921. nov. 6.).

A bejelentés azért is meglepőnek tűnhet, mert a „felocsúdott” Kormányzósági Kiürítési Bizottság (Gubèvak) még Dús július 7-i expedíciós indulása táján jelentkezett az ő hadifogoly-regisztrációs behívójával, amely alól a múzeum vezetősége már a távolléte miatt kérhetett felmentést (KTÁL-C, 55: lev. /1921. júl. (?) 11.). Újabb behívó novemberben érkeztetett, mert a hónap végén a vezetőség a felmentési kérelmet megismételte, makacsul hangsúlyozva, hogy Dús nemrégén tért vissza a Turuhanszkij területen végrehajtott tudományos kiküldetéséről, s jelenleg a megfigyelései

feldolgozásával és a jelentésének összeállításával foglalkozik. Mindezek alapján a múzeum arra kérte a hatóságot (Gubpodotgyel), hogy ne vegyék ki a szolgálatból Dús „professzort”, s adják meg neki a lehetőséget, hogy a városban tartózkodjék, és be tudja fejezni a rá, mint az egyetlen antropológus-specialistára, bízott munkát (GAKK-C, 84: lev.m./1921. nov. 29.). Decemberben újabb, ezúttal erőteljesebb hangú parancs érkezhett, mert a múzeumigazgató még részletesebb megalapozású különleges elbírálást kért. Ebben ismételtén kifejtette, hogy a nyári gyűjtésének feldolgozását – az itt újra megemlített lehetséges hazautazása előtt – kizárólag a specialista Dús végezheti el, s jóllehet tudja, hogy a professzornak azonnal vissza kellene költöznie a hadifogolytáborba, hagyják tovább dolgozni a múzeum vezetőségének felelőssége alatt (GAKK-C, 90.: lev.m. N° 724./1921. dec. 15. előtt). Úgy látszik, ekkor telt be a pohár, mert 15-i keltezéssel fennmaradt a táborparancsnok ellentmondást nem tűrő utasítása: „Kérem e [levél] kézhezvételét követően az intézmény vezetője személyi felelősségének terhére azonnal beküldeni a vezetésem alatt álló táborba az összes olyan osztrák–magyar hadifoglyot, aki a N° 1. táborban van nyilvántartva és az Ön intézményében tartózkodik.” (KTÁL-C, lev./1921. dec. 15.). Erre kapta F. F. Dús „professzor” a múzeum helyettes titkárnak levelét, miszerint „a Jenyiszjeji kormányzóság N° 1. hadifogolytábora parancsnokának december 15-én kelt N6320 sz. [levele] alapján, a múzeum felkéri Önt, hogy ennek [az értesítésnek] kézhezvételét követően azonnal induljon az N° 1. hadifogolytáborba” (KTÁL-C, 97: lev.m./1921. dec. 15. után). Tatyjana Mihajlovna Rejsz szerint lehetséges, hogy Dús azért kapta ezt a határozott hangú felszólítást, mert a hivatalos hazautazási engedély birtokában még meghatározott ellenőrzési időt kellett töltenie az evakuálási ponton, ami a hadifoglyok számára a táborban volt. Rejsz véleményét teljességgel igazolta – a korábbi más célú gyűjtéséből szíves segítségként nagyszámú dokumentumot átadó – Vándor Anna kutató egyik adata, miszerint az itt főhadnagyként (porucsik) megnevezett Dús már 1921. június 1.-vel felkerült a hazainduló hadifoglyok újra nyilvántartásba vett regisztrációs listájára (szpiszki 1921), amelyen megjegyzésként említették meg a július – 7-i helyett tévesen – 21-i csoportos elindítását (otpravlen gruppoj), igaz, nem haza, hanem az itt megnevezetlenül hagyott katangai expedícióra.

Úgy látszik, az expedíciót követő bonyodalmak ellenére mégis érvényben maradt Dús hivatalosan is jóváhagyott hazautazása, mert a múzeum kiadott egy engedélyt számára a tulajdonába került öt könyv külföldre szállítására; ezek: Konsztantyin Ivanovics Gorosenko három, Julijan Dominikovics Talko-Grincevics és D. E. Lappo egy-egy kötete (l. irodalomjegyzék – GAKK-C, 100: N° 777. Igazolvány/1921. dec. 28.). Az elutazás részletei talán örökre homályban maradnak, s csak a Moszkvából írott alábbi búcsúleveléből sejthető, hogy 1922. január végén–február elején érkezhett meg a házaspár a fővárosba. Dús alábbi soraiból kiderül, hogy a hadifogoly évekhez képest milyen emberi és szellemi különbséget jelentett számára az élményekben és munkában eltöltött múzeumi idő (vö. Dús 1923b, 23). Franciául írott levelét Natalja Alekszandrovna Orehova, a krasznojarszki múzeum tudományos főmunkatársa orosz fordítása nyomán adjuk közre:

Moszkva, 1922. március 8.

Tisztelt Tugarinov Úr!

Holnapután végleg hazautazom Moszkvából. Kihasznlom az alkalmat, hogy elbúcsúzzam Öntől és a kedves kollégiumunktól. Engedje meg, hogy kifejezzem őszinte hálámat Önnek és krasznnojarszki barátainknak mindazért, amit értem tettek a múzeumban való tartózkodásom idején. A rokonszenv és barátság azon jelei, amelyek irányomban megmutakoztak akkor, amikor egyedül voltam egy idegen országban s egy deklasszált ember helyzetében a társadalmi viszonyokat illetően, az Ön jó lelkének amolyan orosz módra megnyilatkozó nagyszerűségéről tanúskodnak és felejthetetlenek maradnak az emlékezetemben.

Több mint egy hónapot töltöttem az Önök fővárosában, ahol találkoztam D.[mitrij Nyikolajevics] Anucsin [1843–1923] úrral, aki különleges jóakarattal fogadott, s átadott egy feldolgozást, amelyet a jenyiszeji osztályjainkról [azaz a ketekről] talált. Bementem a Narkomproszba stb. is a munkáimmal és könyveimmel, hogy megkaphassam a szükséges engedélyeket.

Néhány nap múlva elhagyom az Önök Oroszországát, de meg vagyok győződve arról, hogy nem utoljára.

Engedje meg, hogy biztosítsam Önt mély hálámról.

Fogadja jóindulatúan az Önnek és kedves kollégáinak küldött legtiszteletteljesebb üdvözléseimet

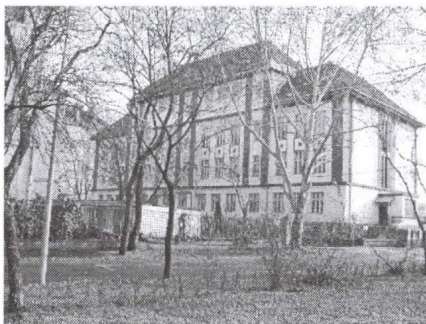
Legyen mindig meggyőződve az állandó hűséges ragaszkodásomban az Ön Franc Dusa (KKKM)

A megmaradt iratok és a búcsúlevél hivatalos tárgya lehet az oka annak az érdekes ténynek, hogy felesége engedélyezett kiutazásáról nem maradt említés (Telbisz 2009), ráadásul a későbbi hazai hivatalos okiratokban használt Nikolszky Erzsébet – ami jó átirásnak tekinthető (Dús-karton) –, sőt Miskolszky Erzsébet (Bódy 1943) névformából még az orosz származását sem lehetett sejteni.

Az engedéllyel hazahozott kézírataira és a felsorolt könyvekre való hivatkozása alapján valószínű, hogy az 1922 márciusában Magyarországra érkezett Dús valamilyen antropológiai munkakörben reménykedhetett elhelyezkedni. Ezt a feltevést erősítheti meg az, hogy az 1923-ban megindult Antropológiai Füzetek I. évfolyamának összevont 1–3. számában két cikke is megjelent. A fentebb már sokat idézett első cikk (Dús 1923) a múzeumba kerülésétől az 1921 nyarán vezetett expedíciónak a katangai szövetkezeti telepre való érkezéséig történt eseményeket tárgyalta, s a „bevezető közlemény”-nek nevezett alcímével, valamint az alábbi utószavával egyértelműen utalt arra, hogy a folytatásában majd az expedíció tudományos eredményei következnek: „Szíves elnézést kérek, hogy e bevezető sorokban olyan részletekre is kiterjeszkedtem, amelyek szervesen nem tartoznak hozzá a kijelölt anyag tárgyalásához. Úgy vélem azonban, hogy e részletek nem lesznek egészen érdektelenek, mert ilyen nagy földrajzi távolság és lényegesen más élet- és társadalmi viszonyok távlatából bepillantást engednek a lét harcát nehéz viszonyok között is lankadatlan lelkesedéssel vívó orosz tudományosság mai szomorú napjaiba” (Dús 1923b, 28). A második cikk két szibériai feltételezeten újkőkori koponya leírását adta; mindkettő a múzeum 23. sz. antropológiai gyűjteményében volt. Sz. M. Szergejev tárta fel a két csontvázat, újkőkorinak tekintve őket, s véleményét Gero von

Merhart osztrák/német régész (1886–1959), Dúsnak A. Ja. Tugarinov igazgató bátor nagyvonalúságából 1921-ig szintén a krasznnojarszki múzeumban dolgozó, s onnan ugyancsak hazatért hadifogolytársa (Makarov 2008; Makarov és mtsai 2008) – aki naplójában „der Anthropologe, sozusagen Filialleiter in meiner Abteilung, war eigentlich Gymnasialprofessor in Budapest” módon, tehát név nélkül meg is említette őt (Merhart 2008, 208, 209: Abb. 57 – oldalcserélt képpel) –, is megerősítette. Részletes vizsgálatai nyomán Dús arra a végkövetkeztetésre jutott, hogy a két koponya olyan eltérő jegyeket mutat, hogy különböző rasszból származott: a baziakai 1. sírbéli 25 éves nő török-tatár populációból, míg a transzbajkái vasútnak a Silka folyó bal partján lévő Kokuj állomásáról való egyén mongoloid eredetű volt (Dús 1923a). E cikkeinek azonban semmiféle formában nem következett folytatása, s a magyar antropológiai bibliográfia is csupán erről a két munkájáról tud (Allodiatoris 1958, 94, 110). A szakirodalomban Georgij Francevics Debec szerint sokszor idézett kokuji koponyát később Debec maga is tanulmányozta, s megállapította, hogy az ázsiai rassz minden jellege kifejezett nála, de nem győződött meg a korhatározásának helyességéről (Debec 1948, 55).

Mindezen kezdeti lépések ellenére, bizonyára a megélhetési kényszer távolította el egyszer s mindenkorra Dúst az antropológiától, s térítette vissza a végzettségének és a világháború előtti gyakorlatának megfelelő tanári pályára, mert a Magyarországon összegyűjthető összes további dokumentuma az ottani előmenetelével és az 1914 előtt már gyakorolt ismeretterjesztő tevékenységének felújításával kapcsolatos. Arról nem maradt adat, hogy az 1922 márciusa és szeptembere közötti félévet milyen elfoglaltsággal töltötte el, mert csak 1922. szeptember elsejével nyert állást a Budapest Székesfőváros IX. kerületi Gyáli úti (25/b szám alatti) Községi Polgári Fiúiskolába (3. kép), ahol az ideiglenes kinevezését 1923. június 23-án végleges állásra változtatták (Dús-karton; Dús 1935, 9). A már többször idézett kartonjából az is egyértelmű, hogy ez volt a hazatérését követő első és egyetlen iskolai munkahelye (vö. Sándor 1944).

3. kép: A hajdani Budapest Székesfővárosi IX. ker. Gyáli úti polgári fiúiskola, utoljára 2007-ig: Ihász Dániel Közlekedés-gépészeti Szakközépiskola (Kovács L. felvétele 2009).

Az iskola évkönyveiből kiderült, hogy tanévenként váltakozóan földrajzot, növény-, állat- és vegytant tanított, s a természetrajzi szertár öre volt, ezenkívül gyermekvédelmi ügyekkel is foglalkozott, s tagja volt a Fiatalkorúak Felügyeleti Hatóságának. Az 1928/29. iskolaévben már igazgatóhelyettesként említették (Zsingor 1929, 8), bár a kartonján csak 1931 szerepel, de amikor az 1931/32. tanév elején Zsingor Árpád igazgató nyugdíjba vonult, ő nyerte el a kinevezést (Dús-karton; Dús 1932b, 4; Dús 1932a), emellett

csökkentett óraszámmal tovább tanított, s átvette az iskolai értesítő szerkesztését is (Dús 1932b, 1933a, b, 1934, 1935). 1935–36-ban abban a II. kerületi Medve utcai polgári iskolában működött szakfelügyelőként, ahol akkor Németh László volt az orvos.

1936-ig töltötte be a Gyáli úti iskola igazgatói tisztségét (Deák 1942, 98), mivel a szakmai karrierje tovább ívelt és 1936. január 10-én a m. kir. Vallás- és Közoktatásügyi miniszter polgári iskolai tanulmányi felügyelőnek nevezte ki (Dús-karton; Halápy 1936, 4, 6; Deák 1942, 97–98; Gulyás 1944, 384). Ilyen minőségében tanévenként legalább egyszer még 1943-ban is meglátogatta volt iskoláját (Halápy 1939, 4, Sándor 1940, 4–5, Sándor 1941, 10, Sándor 1942, 3, Sándor 1943, 3). Tagja, majd 1938-tól választmányi tagja lett az Országos Polgári Iskolai Tanáregyesületnek, s e szervezet Budapesti Körének könyvtárosa, majd alelnöke volt. Mindeközben az írással sem hagyott fel, már 1926-ban (vö. Corvina 1926, 221) Szilády Zoltán egyetemi tanárral (1878–1947) két növény- és állattani tankönyvet publikált a polgári iskolák I. és II. osztálya számára, ami több kiadást is megélt (Szilády és Dús 1926a–b, 1942, 1943, 1944a–b, 1945a–b, 1946a–b), továbbá a sokoldalúságát mutató két pedagógiai szakcikke is megjelent (Dús 1936, 1938–39). 1936-ban pedig még egy oktatófilmet is készített a középiskolák számára (Dús 1936a, 1937, N. Kósa 2004), amelyet az 1936. évi velencei nemzetközi filmkiállításon a didaktikai filmek versenyében a harmadik helyre értékelték (Halápy 1937, 5).

1928–30 között folytatta a még 1909–1914 között megkezdett természettudományos ismeretterjesztő tevékenységét is a Regnum Marianum ifjúsági folyóiratában, a Zászlónkban (Dús 1928–29a–c, 1929–30a–b) és a Zászlónk Diáknaptárában (Dús 1929–30c). Végezetül arra is volt ideje, hogy az iskolájának értesítőiben megemlítette, de általam fel nem sorolt nagyszámú iskolai előadást, továbbá az említett Budapesti Körben és egyebütt is több szakmai felolvasást tartson (Dús 1930, 1931a–b, 1934, 1939).

Valószínűleg 1941-ben költözött el budapesti lakhelyéről (X., Simor utca 43. B. épület) Diósd kertvárosba (Dús-karton; Dús-nyugdíj), majd miután az egészségi állapota ismeretlen okból megrendült (vö. 4. kép), 1943. augusztus 31-ével nyugalomba vonult (Bódy-nyugdíj; Dús-karton; Sándor 1944).

4. kép: Dús Ferenc arcképe az 1940-es évek elejéről
(Telbisz F. ajándéka).

Eseményekben gazdag, változatos életét viszonylag fiatalon be is fejezte. Budapest ostroma idején feleségével együtt Anna nővéréhez költözött, majd a harcok elvonultával

visszatért Diósdra. Az inflációs időkben ugyancsak Anna nővéréhez járt élelemért, s egy ilyen alkalommal, 1945. december 11-én, rosszul lett és kórházba kellett szállítani, ahol még aznap este, az orvosbarátja által szükségesnek tartott műtét elvégzése előtt meghalt (Dús-karton; Deák 1945–46, Telbisz 2009). Felesége, akivel 1922. évi hazaérkezését követően egyházi házasságot is kötött, 1947-ben vagy 1948-ban szintén Budapesten hunyt el. Gyermekekük nem volt (Telbisz 2009).

Dús Ferenc életműve értékeletlen maradt, mert sem a kortárs (Kemény 1933, 415–416, Bene 1939), sem a második világháborút követően kiadott pedagógiai lexikonokban (Nagy 1976, 299–300, Báthory, Falus 1997, 309) nem méltatták címszóra, nekrológiára pedig nem bukkantam, a zavaros időkben ilyen méltatás bizonyára nem is készült.

Végezetül említést érdemel, hogy könyvei és dokumentumai azért nem maradtak ránk, mert az 1944-ben a diódsi házába beszállásolt orosz katonák a szokásos módon mindent megsemmisítettek (Telbisz 2009).

*

Köszönetnyilvánítás: A szerzők köszönetet mondanak Nyikolaj Polikarpovics Makarovnak (Krasznajarszk, Területi Helytörténeti Múzeum), Éry Kingának, Gyenis Gyulának és Pap Ildikónak, továbbá Agócs Tibornak (Budapest Főváros Levéltára), Balla Tibornak (Bécs, Kriegsarchiv), Ecserné Kazimír Editnek (ELTE Egyetemi Könyvtára), Ferencz Máriának (Magyar Cserkészszövetség), Goda Beatrixnak (Országos Pedagógiai Könyvtár), Lenkefi Ferencnek (Bécs, Kriegsarchiv), Sarbak Gábornak (MTA–OSzK Res libraria Hungariae Kutatócsoport – Fragmenta Codicum), Stöckert Gyözőnek (Kosztolányi Dezső Általános Iskola), Telbisz Ferencnek (Budapest), Vándor Annának (Budapest), Varga Júliának (ELTE Levéltára) és Vida Tivadarnak (MTA Régészeti Intézete) az anyaggyűjtésben nyújtott segítségükért.

Irodalom

Megjegyzés: Dús Ferenc családi neve különböző műveiben Dús és Dus alakban egyaránt megjelent; magam az alábbiakban egységesen a Dús formát használtam.

Aksjanova, G.A., Rejs, T.M. (1999): Neizvestnye arhivnye materialy po antropologii ketov i èvenkov rajona Podkamennoj Tunguski. In: *III Kongress ètnografov i antropologov Rossii. Vtorje antropologičeskie čtenija pamjati akademika Valerija Pavloviča Alekseeva*. Moskva. 64.

Allodiatoris, I. (1958): *A Kárpát-medence antropológiai bibliográfiája (Bibliographie der Anthropologie des Karpathenbeckens)*. Budapest.

Báthory, Z., Falus, I. (1997): *Pedagógiai lexikon*. Szerk.: Báthory Zoltán, Falus Iván. I–III. Budapest.

Bene, L. (1939): *Magyar tanítók lexikona*. Budapest.

Botka, F. (1985): *Üzenetek Szibériából. Hadifogság és irodalom 1914–1921*. Budapest.

Corvina. A magyar könyvkiadók és könyvkereskedők, zeneműkiadók és zeneműkereskedők országos egyesületének közlönye. 49:43 (1926. okt. 24.).

Deák, Gy. (1942): *Polgári iskolai író-tanárok élete és munkái*. Budapest.

Deák, Gy. (1945–46): *Országos Polgári Iskolai Tanáregyesületi Közlöny*. Felelős szerk.: Deák Gy. 50:2 (1945. november–1946. március) 21.

Debec, G.F. (1948): *Paleoantropologija SSSR*. Trudy instituta ètnografii. Novaja serija 4. Moskva–Leningrad.

Dús, F. (1909–10): Miben úszik az üstökös? *Zászlónk* 8,156–158.

Dús, F. (1911–12a–d): Ellipszis-e a Föld pályája? Új honfoglalások a hangya-világban; A hatodik világrész hómezőin; Döntő percek a fény és árny égi harcában. *Zászlónk* 10: 111, 173, 228–231, 261–263.

- Dús, F. (1912a–b): A pöstyéni forráskutatás rejtelméhez; Kutatások az örök jég honában. *Élet. Képes heti folyóirat*, 4: 251–252, 355–358.
- Dús, F. (1912–13a–c): Egy híres rovar-monarchia élete és berendezése; A Scott-expedicó pusztulása; Mikor Aeolus haláltáncot jár. *Zászlónk*, 11: 185–186, 198–200, 241–243.
- Dús, F. (1913–14a–b): Vulcanus napja; A petróleumháború. *Zászlónk* 12: 175–177, 294–296.
- Duš, F.F. (1921a): *Caractères descriptifs, mesures, inédites et dessins craniologiques des crânes angariens de la 23me collection anthropologique*. Kézirat, valószínűleg elveszett.
- Duš, F.F. (1921b): *Deux crânes neolithiques de la 23me collection anthropologique*. Kézirat, valószínűleg azonos: Dús (1923)-sal.
- Duš, F.F. (1921c): *Caractères, descriptives, mesures indices et dessins craniologiques des crânes angariens de la 22me collection anthropologique*. Kézirat, valószínűleg elveszett.
- Dús, F. (1923a): Szibéria egy kihalt emberfajtájáról. Bevezető közlemény. *Antropológiai Füzetek/Anthropologia Hungarica* 1: 22–28.
- Dús, F. (1923b): Deux crânes néolithiques sibériens. *Antropológiai Füzetek/Anthropologia Hungarica*, 1: 72–78.
- Dús, F. (1928–29a–c): Linné Károly a nagy „Systema naturalis” megalkotója; Óceánok fejedelmi vadjai; Első bepillantás egy rejtett csodavilágba. *Zászlónk* 27: 19–21, 105–109, 179–181.
- Dús, F. (1929–30a–b): Nagy ezermester a hangyanép; Az erdélyi őstenger kincse. *Zászlónk* 28: 18–21, 81–84.
- Dús, F. (1929–30c): Hogyan beszélnek a rovarok? *Zászlónk Diáknaplója* 1929–30. Szerk.: Radványi Kálmán. Budapest é. n. [1929], 96–106.
- Dús, F. (1930): *A felső kereskedelmi és a polgári iskola*. Előadás (Deák 1942, 98).
- Dús, F. (1931): Évfordulón. *Budapest Székesfőváros IX. kerület Gyáli-úti Községi Polgári Fiúiskolájának Huszadik Értésítője az 1930–31. iskolaévről*. Budapest, 3–4.
- Dús, F. (1931a): *Kultúrpolitika és polgári iskola*. Előadás.
- Dús, F. (1931b): *A polgári iskola mai feladata*. Előadás, 1931. V. 9. (Deák 1942, 98).
- Dús, F. (1932a): Zsinger Árpád negyven éve. In: Dús, F. (1932) 4–5.
- Dús, F. (1932b): *Budapest Székesfőváros IX. kerület Gyáli-úti Községi Polgári Fiúiskolájának Huszonegyedik Értésítője az 1931–32. iskolaévről*. Összeállította: Dús Ferenc igazgató. Budapest 1932.
- Dús, F. (1933a): Búcsúzó diákjainkhoz. In: Dús, F. (1933) 3–4.
- Dús, F. (1933b): *Budapest Székesfőváros IX. kerület Gyáli-úti Községi Polgári Fiúiskolájának Huszonkettedik Értésítője az 1932–33. iskolaévről*. Összeállította: Dús Ferenc igazgató. Budapest 1933.
- Dús, F. (1934b): *Budapest Székesfőváros IX. kerület Gyáli-úti Községi Polgári Fiúiskolájának Huszonharmadik Értésítője az 1933–34. iskolaévről*. Összeállította: Dús Ferenc igazgató. Budapest 1934.
- Dús, F. (1934a): *Számonkérés a cselekvő oktatás szellemében*. Előadás, 1934. III. 5. (Deák 1942, 98).
- Dús, F. (1935): *Budapest Székesfőváros IX. kerület Gyáli-úti Községi Polgári Fiúiskolájának Értésítője az 1934–35. iskolaévről*. Az iskola fennállásának 24. éve. Szerkesztette Dús Ferenc igazgató. Budapest.
- Dús, F. (1936a): Hogyan mozognak a halak. Oktatófilm felhasználása a középfokú iskolákban. *A M. Kir. Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium Oktatófilm Kirendeltségének Hivatalos Közleményei* 1:1 (1936. december) 14–18.
- Dús, F. (1936b): Az óra számonkérő része. *Budapesti Polgári Iskola. A székesfővárosi polgári iskolai tanárok neveléstudományi folyóirata* 1:4 (1936/37) 377–384.
- Dús, F. (1937): Hogyan mozognak a halak. Dús F. leírása a filmről. *A M. Kir. Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium Oktatófilm Kirendeltségének Hivatalos Közleményei* 2:3 (1937. március) 60–61.

- Dús, F. (1939): Anyagkiválasztás és korszerű eljárások a csillagászati földrajz tanításánál. *Budapesti Polgári Iskola* 3:3–4 (1938–39) 253–266. Előadásként elhangzott a Magyar Földrajzi Társaság Didaktikai Szakosztályának 1939. júniusi ülésén.
- Gorosenko, K.I. (1900): *Kurgannye čerepa Minusinskogo okruga*. Opisanie Minusinskogo muzeja. 2. Minusinsk.
- Gorosenko, K.I. (1901): *Sojoty*. Russkij antropologičeskij žurnal. 6:2.
- Gorosenko, K.I. (1905): *Materialy po antropologii Sibiri. Sojoty, Bel'tiry, Kobjaly, Kačincy, Sagai, Kizil'cy i Meleckie (Čulymskie) inorodcy*. Zapiski Krasnojarskogo podotdela Vostočno-Sibirskogo Imperatorskogo Russkogo geografičeskogo obščestva. Po etnografii. 1:2. Tipografija Enisejskogo Gubernskogo upravlenija. Krasnojarsk.
- Gulyás, P. (1944): *Magyar írók élete és munkái*. VI. Szerk.: Gulyás Pál. Budapest.
- Halápy, J. (1936): *Budapest Székesfőváros IX. ker., Gyáli-úti Községi Polgári Fiúiskolájának Értesítője az 1935–36. iskolaévről*. Szerkesztette: Halápy Jenő igazgató. Budapest.
- Halápy, J. (1937): *Budapest Székesfőváros IX. ker., Gyáli-úti Községi Polgári Fiúiskolájának Értesítője az 1935–36. iskolai évről*. Közzétette: Halápy Jenő a polgári iskola igazgatója. Budapest.
- Halápy, J. (1939): *Budapest Székesfőváros IX. kerületi Gyáli-úti Községi Polgári Fiúiskolájának Értesítője az 1938–39. iskolai évről*. Közzétette: Halápy Jenő igazgató. Budapest.
- Hankó, I. (2006): Temetetlen halottaink. Gyóni Géza költő ma is Szibériában várja a hazatérést. *Magyar Demokrata* 10:11 (2006. március 16.) 32–33.
- Háromszáz (1909–10): Háromszáz kilométer tutajon. *Zászlónk* 8: 11–13, 37–41, 67–70, 84–87, 111–114, 140–143, 163–165, 184–187, 211–215, 226–229.
- Háromszáz (1910–11): Háromszáz kilométer tutajon. *Zászlónk*, 9: 20–21, 35–38.
- Izsóf, A. (1913–14): Utógondolatok vági tutaj-expedíciókról. *Zászlónk*, 12: 2–3.
- Javorskij, A.L., Makarov, N.P. (1989): *Dvadcat' let vo glave muzeja. Vek podvižničestva*. Krasnojarskoe knižnoe izdatel'stvo. Krasnojarsk, 24–42.
- Karatanov, D.I. (2005): Karatanov Dmitrij Innokent'evič – hudožnik. (<http://region.krasu.ru/node/271>)
- Kemény, F. (1933–34): *Magyar pedagógiai lexikon*. Szerk.: Fináczy Ernő és Kornis Gyula közreműködésével Kemény Ferenc. I–II. Budapest.
- Kiszely, I. (2003): Petőfi a hálózat fogságában. „A por siet, a kő ráér” (Weöres Sándor). *Magyar Demokrata* 7:44 (2003. október 30.) 40–41.
- KMT Almanach (1906): *A budapesti Királyi Magyar Tudomány-Egyetem almanachja az MCMV–MCMVI. tanévre*. Budapest.
- KMT Almanach (1907): *A budapesti Királyi Magyar Tudomány-Egyetem almanachja az MCMVI–MCMVII. tanévre*. Budapest.
- KMT Almanach (1908): *A budapesti Királyi Magyar Tudomány-Egyetem almanachja az MCMVII–MCMVIII. tanévre*. Budapest.
- KMT Almanach (1909): *A budapesti Királyi Magyar Tudományegyetem almanachja az MCMVIII–MCMIX. tanévre*. Budapest.
- N. Kósa, J. (2004): Mozi a tanteremben. *Népszabadság* 59:267 (2001. november 16.) 40.
- Kovács, L. (2003): *Csalóka lidércfény nyomában. A szibériai Petőfi-kutatás csődje*. Argumentum Kiadó. Budapest.
- Kovács, L. (2008): Gyóni Géza földi maradványainak sorsa. Egy újabb megvalósíthatatlan, provokatív exhumálási ötlet háttere. *Hadtörténelmi Közlemények*, 121: 107–142.
- Kovács, L. (2009-1): Ketek és halak. Dús Ferenc antropológus felfedezőútja a szibériai fogolytáborból a Katanga vidékére. *Magyar Nemzet Magazin* 72:30 (2009. január 31.) 38.
- Kovács, L. (2009-2): Keskeny arc. Ismeretlen adatok és képek Dús Ferencről. *Magyar Nemzet Magazin* 72:58 (2009. febr. 28.) 39.
- Lappo, D.E. (ed.) (1915): *Dvadcatipjatiletie Krasnojarskogo gorodskogo muzeja (1889–1914)*. Enisejskaja Gubernskaja Èl.-Tipografija. Krasnojarsk.

- Lenkefi, F. (2009): Lenkefi Ferenc (Bécs, Kriegsarchiv) elektronikus levele Kovács Lászlóhoz, 2009. február 20.
- Makarov, N.P. (2008): *Tugarinov u nas odin*. <http://www.kkkm.ru/tugarinov.html>
- Makarov, N.P., Vdovin, A.S., Detlova, E.V. (2008): *K istorii mezhdunarodnyh svjazej krasnojarskih arheologov*. Kézirat 2008.
- Merhart, G. von (2008): *Daljoko. Bilder aus sibirischen Arbeitstagen*. Hrsg. von H. Parzinger. Böhlau Verlag. Wien–Köln–Weimar.
- Nagy, S. (1976–79): *Pedagógiai lexikon*. Főszerk.: Nagy Sándor. I–IV. Budapest.
- Radványi, K. (1913–14): Élet a mély vizek fölött. *Zászlónk*, 12: 4–8.
- Sándor, Gy.M. (1940): *Budapest Székesfőváros IX. kerületi Gyáli-úti Községi Polgári Fiúiskolájának Értesítője az 1939–1940. iskolai évről. Az iskola fennállásának 29. évében*. Közzétette: Sándor Gy. Miklós igazgató. Budapest.
- Sándor, Gy.M. (1941): *Budapest Székesfőváros IX. kerületi Gyáli-úti Községi Polgári Fiúiskolájának Értesítője az 1940–41. iskolai évről. Az iskola fennállásának 30. évében*. Közzétette: Sándor Gy. Miklós igazgató. Budapest.
- Sándor, Gy.M. (1942): *Budapest Székesfőváros IX. kerületi Gyáli-úti Községi Polgári Fiúiskolájának Értesítője az 1941–1942. iskolai évről. Az iskola fennállásának 31. évében*. Közzétette: Sándor Gy. Miklós igazgató. Budapest.
- Sándor Gy.M. (1943): *Budapest Székesfőváros IX. kerületi Gyáli-úti Községi Polgári Fiúiskolájának Értesítője az 1942–43. iskolai évről. Az iskola fennállásának 32. évében*. Közzétette: Sándor Gy. Miklós igazgató. Budapest.
- Sándor, Gy.M. (1944): Dús Ferenc. *Budapest Székesfőváros IX. kerületi Gyáli-úti Községi Polgári Fiúiskolájának Értesítője az 1943–44. iskolaévről. Az iskola fennállásának 33. évében*. Közzétette: Sándor Gy. Miklós igazgató. Budapest, 2.
- Sík, S. (1960–61): Önéletrajzi beszélgetések. A beszélgetéseket lejegyezte Kardos Klára, 1960–61. <http://archivum.piar.hu/siksandor/eletut/oneletrajzok/beszelgetesek.htm>
- Szilády, Z., Dús, F. (1926a–b): Növénytan és állattan a Polgári fiú- és leányiskolák I. osztálya számára; Növénytan és állattan a Polgári fiú- és leányiskolák II. osztálya számára. Írták: Dús Ferenc fővárosi polgári iskolai tanár közreműködésével Dr. Szilády Zoltán egyetemi magántanár. Budapest é. n. [1926]. A megjelenés éve I. *Corvina* 49:43 (1926. okt. 24.) 221.
- Szilády, Z., Dús, F. (1943, 1946): Növénytan és állattan a polgári iskolák 1. osztálya számára. Vezényi Elemér és Szilády Zoltán rajzaival, Berde Amál és Csörgey Titusz színes képeivel. Budapest.
- Szilády, Z., Dús, F. (1944, 1945): Növénytan és állattan a polgári iskolák 1. osztálya számára. Budapest.
- Szilády, Z., Dús, F. (1942, 1944a): Növénytan és állattan a polgári iskolák 2. osztálya számára. Vezényi Elemér, Szilády Zoltán és Sztáncsek János rajzaival. Budapest.
- Szilády, Z., Dús, F. (1945a, 1946a): Növénytan és állattan a polgári iskolák 2. osztálya számára. Budapest.
- Szt. István (200?): <http://szt-istvan-gimn.hu/jupiter/tanar/oldtanar/tanarok.html>.
- Tabajdi, G., Ungváry, K. (2008): Egy III/III-as ügynök „fejlődéstörténete”: a Feledy-dosszié. In: Tabajdi, G., Ungváry, K.: *Elhallgatott múlt. A pártállam és a belügy. A politikai rendőrség működése Magyarországon 1956–1990*. Budapest, 214–227.
- Talko-Grincevic, Ju.D. (1901, 1903): *Materialy k paleoètnologii Zabajkal'ja, stat'ja VI*. Trudy Troickosavsko-Kjahtinsko otdelenija Priamurskogo otdela Imperatorskogo Russkogo geografičeskogo obščestva. IV:2, VI:2.
- Telbisz, F. (2009): Telbisz Ferenc fizikus-informatikus, Dús Ferenc anyai ági unokaöccse (húgának fia) közlésre szánt szóbeli adatai és egyéb dokumentumai. Budapest 2009. febr. 5.
- Tugarinov, A.Ja. (1924): Predvaritel'nyj očet èkspedicija na r. Podkamennuju Tungusku (Katangu) v 1921 godu. *Izvestija Krasnojarskogo Otdela Russkogo Geografičeskogo Obščestva*. Krasnojarsk. Tom 3, Vypusk 2: 1–31.

- Vándor, A. (2009). *Adatok Dús Ferencről a krasznnojarszki levéltárban a 2001-es és 2003-as Klebersberg Kunó Ösztöndíj által finanszírozott levéltári kutatóutam anyagaiban*. Kézirat Kovács L. számára. Budapest.
- Vdovin, A.S., Sefer, S.Ja./Wdowin, A.-Schäfer, S. (2008?): *Inostrannye voennoplennye pervoj mirovoj vojny na territorii Enisejskoj gubernii. K postanovke problemy (Die ausländischen Kriegsgefangenen des Ersten Weltkrieges im Gouvernement Jenissejsk. Problemstellung)*. <http://www.konferenz.kspu.ru/thesis/1.awdowin.doc>.
- Zsingor, Á. (1929): *Budapest Székesfőváros IX. kerületi Gyáli-úti Községi Polgári Fiúiskolájának Értesítője az 1928–29. iskolaévről*. Összeállította: Zsingor Árpád. Budapest.

Levelezési cím: Kovács László
Mailing address: Magyar Tudományos Akadémia Régészeti Intézete
Országház u. 4.
H-1014 Budapest
Hungary
kovacs@archeo.mta.hu

Levelezési cím: Tatyjana Mihajlovna Rejsz
Mailing address: 660006 g. Krasnojarsk
abonementnyj jaščik 10871
Rosszija, Szibirszkij FO
reis5@bk.ru

1. Függelék

Áttekintve a Dús Ferenc életéről és szerzői hagyatékáról fennmaradt adatokat, krasznnojarszki expedíciós antropológusi tevékenységének csak egy évtizede ismertté vált hozadékáról álljon itt Galina Andrejevna Akszjanova (Moszkva) és T. M. Rejsz (Krasznnojarszk) közös előadásának tézis formájú összefoglalása Éry Kinga által javított fordításomban:

„A krasznnojarszki Jenyiszjevidéki Területi Helytörténeti Múzeum adattárában 1997-ben bukkantak 55 Köves-Tunguzka vidéki ket (jenyiszjei osztják) és 10 Szim-menti evenki (tunguz), többségében férfi, fizikai külseje leírásának terepi feljegyzéseire. A kutatást 1921-ben Franc Dus magyar antropológus végezte, aki azokban az években a múzeum munkatársa volt. A széleskörű program a fej 19 abszolút méretét és 20 leíró jegyét, a test és törzs hosszúságát, valamint a fogak néhány jellegzetességét vizsgálta, amely azonban csak részben vethető össze a jelenlegi orosz vizsgálati eljárásokkal. Az anyag közöletlen maradt, jóllehet módszertani és rasszgenetikai szempontból tudományos érdekességet képvisel.

Az anyag statisztikai vizsgálata azt mutatja, hogy a ketek és evenkik között a különbségek többnyire számottevőek az evenkik kifejezett mongoloid volta miatt. Noha a ketek külsején is jelen vannak mongoloid sajátosságok, ugyanis arcuk és orruk széles, azonban fejük magasabb és kevésbé rövid, szemöldökdudoraik fejlettebbek, homlokuk szélesebb és függélyesebb, arccsontjuk kevésbé kiálló, arcprofiljuk közepesen előreálló, orruk jobban kiugró, ritkább közöttük a mongolredő, szakálluk és bajuszuk erőteljes és sötétebb színű, szemük világosabb, ajkuk kevésbé vékony és fogaik zsúfoltabb állásúak. A ketek testmagassága 158,8 cm, tehát magasabb, mint az evenkiké, valószínűleg a ketek hosszabb alsó végtagja miatt. Kiindulva az antropológiai típusok jelenlegi földrajzi elterjedéséből, azt lehet mondani, hogy a ketek adott csoportját a dél-ibb, mérsékeltabb mongoloid jegyek együttese jellemzi, hasonlóan az Ob és Jenyiszje felső folyásvidékének tajgalakóihoz.” (Akszjanova és Rejsz 1999).

2. Függelék

A téma lezárásaként jegyzem meg, hogy A. Ja. Tugarinov nagyvonalúságából további két magyar hadifogoly is dolgozott még a krasznnojarszki múzeumban.

Az egyik Stanc Ernő (Ėrneszt Stanc) volt, akit érintően fennmaradt egy múzeumi levél a Társadalmi Munkák és Szolgáltatások Hivatalához (gubpodotdel), amelyben a magyar Sanc Ėrne-nek (sic!) a múzeumba vezénylését kéri egészen a hazaindításáig, hogy a földrajz-csillagász (geograf-asztronom) szakképzettségének megfelelő munkáját végezhesse (KTÁL-C, 77/1921. szept.). A neve szerepelt a Krasznnojarszki Kormányzósági CSEKA (KGCsK) vezetőségének az ellenforradalom, a spekuláció és a kötelességszegések elleni harc ügyében felvett, s a tábor 22 foglyára vonatkozó 22. számú jegyzőkönyvének egy jegyzetében is, amely szerint őt – őt másik tisztársával együtt – koncentrációs táborba kell zární a polgárháború befejezéséig. (KTÁL-E, 1a; N° 22/1920. júl. 2.).

A másik Werner Sándor (Sandor/Alekszandr Verner) volt, akinek a múzeumi tevékenysége ismeretlen, de megmaradt a múzeumnak a Kormányzósági Végrehajtó Bizottsághoz (gubiszpolkom) írott levele, amelyben arra kéri a hivatalt, hogy a már korábban is a múzeumban dolgozó magyar hadifogoly számára engedélyezze az ott megkezdett munkája folytatását egészen a konkrét hazautazási időpontjáig (KTÁL-C, 78/1921. szept. 7.). A Kriegsarchivban megmaradt kardonja szerint Szatmárnémeti illetőségű volt, az apját Werner Oszkárnak hívták, ő pedig a 12. huszárezredben volt hadnagy, hivatásos tiszt (Lenkei 2009). A neve szerepelt az 1921-ben hazairányított foglyok listájában is (KTÁL-D, 131).

Rövidítések

Intézmények

Jenyiszcszki Gubotnarobraz = Enisejszki Gubernszki otdel narodnogo obrazovanija/A Jenyiszzeji Kormányzóság népművelési osztálya

gub. csek = Gubernszkaja ĉrezvyĉajnaja komissija/Kormányzósági különleges bizottság

Gubiszpolkom: Gubernszki Ispolnitel'nyj Komitet/Kormányzósági végrehajtó bizottság

Gubpodotdel = Gubernszki podotdel obščestvennyh rabot i povinnostej/Társadalmi munkák és kötelezettségek kormányzósági alosztálya

Gubëvak = Gubernszki èvakuacionnyj komitet/Kormányzósági kiürítési bizottság

KGCsK = Krasnojarszkaja Gubernszkaja ĉrezvyĉajnaja komissija /Krasznnojarszki kormányzósági rendkívüli bizottság

Narkomprosz = Narodnyj komitet prosveščeniija/Közoktatási nemzeti bizottság

Levéltári utalások

alfavitnij szpiszok 1920: Alfavitnyj spisok inostrannyh poddannyyh, polučivših bilety na žitel'stvo. N^o bileta 1080, 15.4.1920/Lakhatási engedélyt kapott külföldi alattvalók abc-rendű névsora, 1080. sz., 1920. április 15.: KTÁL R49 fond, 2. titkos iratesomó, 5. jelzetű ügy, 16a (Vándor 2009).

bilet 1920: Bilet vydanyj Otdelom Upravlenija Enisejszkogo Gubernszkogo Revoljucionnogo Komiteta aprelja 15 dnja 1920 goda N° 1080 /A Jenyiszzeji Kormányzósági Forradalmi Bizottság igazgatósági osztálya által 1920. április 15-én kiadott 1080. számú tartózkodási engedély: KTÁL R49 fond, 3. iratesomó, 7. jelzetű ügy, 577a-582b. (Vándor 2009).

Bódy (1943): dr. Bódy h. polgármester: Dús Ferenc polgári iskolai igazgató nyugdíjazása. Véghatározat.1943. augusztus 6. Budapest Székesfőváros Polgármestere 93.018/1943.–VII. Budapest Főváros Levéltára 11 325. sz.

Dús-karton: Dús Ferenc kardonja: Budapest Főváros Levéltára Székesfővárosi Tisztviselők Nyilvántartásai Gyűjteménye IV. fondfőcsoport, 1420. fond.

ELTE-L: Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltára, Középiszkolai Tanárvizsgáló Bizottság 14. fond/c: Újrendszerű tanárvizsgálati jegyzőkönyvek. Törzskönyv 16. kötet N° 3379.

KTÁL-A: Krasznnojarszki Területi Állami Levéltár, R795. fond, 1. iratesomó (opis'), 2b. jelzetű ügy (delo), oldalszám (list).

KTÁL-B: Krasznnojarszki Területi Állami Levéltár, R795. fond, 1. iratesomó, 5. jelzetű ügy.

KTÁL-C: Krasznnojarszki Területi Állami Levéltár, R795. fond, 2. iratesomó, 2. jelzetű ügy.

KTÁL-D: Krasznnojarszki Területi Állami Levéltár, R49. fond, 2. iratesomó, 38. jelzetű ügy. (Vándor 2009).

KTÁL-E: Krasznnojarszki Területi Állami Levéltár, R1743. fond, 1. iratesomó, 526. jelzetű ügy, oldalszám: (Vándor 2009).

KKKM: Krasznnojarszki Területi Helytörténeti Múzeum levéltára, p/p: 1615. 01. iratesomó, 372. jelzetű ügy. lev.: levél.

levm.: levélmásolat.

jk.: jegyzőkönyv (protokol): a Jenyiszejvidéki Területi Múzeum kollégiumi ülésének N^o. ...
jegyzőkönyve/dátum.

szpiszki 1921: Spiski voennoplennyh, otpravljajuščihsja na rodinu. 1921: Alfabetnyj spisok b[yvših] voennoplén. avstr.-veng.-germ.-poljak.-serb.-rum. i d. Pereregistirovannyj s 1. Ijun'ja 1921 g. N^o regisztr. kart. 293/Hazainduló hadifoglyok névsora. 1921: Osztrák-magyar, német, lengyel, szerb, román stb. volt hadifoglyok abc-rendszerű jegyzéke. Újra nyilvántartásba véve 1921. június 1-től. A regisztrációs karton száma 293: KTÁL R49 fond, 2. titkos iratcsomó, 38. jelzetű ügy, 7a. (Vándor 2009).

udosztoverenyije 1919: Udostoverenie. Zavedujuščego voenno-plénnymi Krasnojarskogo voennogo gorodka 1.11.1919 N° 4620/A Krasznójarszki katonai tábor hadifoglyai vezetőjének 4620. sz. engedélye, 1919. november 1. (Vándor 2009).

udosztoverenyije 1920-1: Udostoverenie. Masterskaja učebnyh posobij i igrušek Otdela Narodnogo Obrazovanija Gubernskogo Revoljucionnogo Komiteta Kr-k, 15.3.1920/ A Kormányzósági Forradalmi Bizottság Népművelési Osztályának taneszköz- és játékkészítő műhelye. Engedély 1920. március 15. (Vándor 2009).

udosztoverenyije 1920-2: Udostoverenie Zavedujuščego byvšimi voenno-plénnymi Krasnojarskogo voennogo gorodka 25.3.1920 N° 422/ A Krasznójarszki katonai tábor volt hadifoglyai vezetőjének 422. sz. engedélye, 1920. március 25. (Vándor 2009)

